

הדברים לא יחזרו לקדמותם

שלחו להדפסה

המשבר הנוכחי הוא הזדמנות פז לנצל את התיאום הבינלאומי הנדיר שנוצר ואת ההסכמה הכלל עולמית בדבר הצורך ברפורמה כדי להביא לרפורמה יסודית שלא תחזיר אותנו למשבצת הפתיחה של אותה מערכת קלוקלת שהביאה אותנו למצב הנוכחי, אלא תיתן מענה למשבר המשולש – הפיננסי, הסביבתי והדמוקרטי
אמי אטינגר וליה אטינגר

טיפול במשבר הפיננסי הנוכחי ללא התייחסות למשבר הסביבתי ולמשבר הדמוקרטי, יכול לתת מענה לטווח הקצר, אך רק יחמיר את המצב בטווח הארוך. לעומת זאת, הבנה של שורשי המשברים הללו ושל הקשרים ביניהם חיונית לחשיפת הדרכים שיובילו לפתרון יעיל.

אילו היה מדובר במשבר פיננסי בלבד, אולי היה אפשר לפתור אותו באמצעות רגולציה טובה יותר של המערכת הקיימת, אבל השילוב של המשבר הפיננסי ושל משבר האקלים מלמד שאנחנו חייבים למצוא מודל אחר של פיתוח. מדינות העולם הכירו בכך כבר בתחילת שנות ה-90, כש-178 מדינות חתמו בעקבות פסגת כדור הארץ בריו דה ז'נרו על תוכנית הפעולה הבינלאומית "אג'נדה 21". הוגדרו בה העקרונות לפיתוח בר-קיימא, שתורם לרווחת כלל תושבי כדור הארץ תוך שמירה על המערכות האקולוגיות ובלי סיכון הדורות הבאים.

משברים קיצוניים כדוגמת המשבר הפיננסי הנוכחי, הם מצבים נדירים הפותחים פתח לתיקונים יסודיים ברמה הכלל-עולמית. כיום בנקים מרכזיים בעולם כולו נוקטים צעדים משותפים לריסון המשבר הפיננסי תוך הפחתות ריבית מתואמות. ממשלות נוקטות צעדים שעד לא מזמן היו נשמעים בלתי מתקבלים על הדעת, כמו הלאמה חלקית של כל מערך הבנקאות. זוהי הזדמנות פז לנצל את התיאום הבינלאומי הנדיר שנוצר ואת ההסכמה הכלל עולמית בדבר הצורך ברפורמה כדי להביא לרפורמה יסודית שלא תחזיר אותנו למשבצת הפתיחה של אותה מערכת קלוקלת שהביאה אותנו למצב הנוכחי, אלא תיתן מענה למשבר המשולש – הפיננסי, הסביבתי והדמוקרטי.

יש כיום קונסנזוס מדעי שהתחממות כדור הארץ מסכנת את המשך קיום המין האנושי על פני הפלנטה וכי קצר הזמן שנוותר לפעולה לפני שנגיע לנקודת האל-חזור. יש גם הסכמה בינלאומית המכונה "יעדי המילניום" בדבר הפחתת מספר העניים בעולם בחצי עד שנת 2015. עם זאת, קשה מאוד לגייס את המערכת הפוליטית להתמודד עם האתגרים הללו. המשבר הפיננסי הוא ההזדמנות - אולי האחרונה - של העולם להתרומם לגודל השעה. יש לא מעט אנשים בחברה הכללית ובאקדמיה שהבינו מזמן את כשלי המערכת, חזו את המשבר המשולש והכינו הצעות לרפורמות. יש לחפש את הפתרונות גם בהצעות אלה.

"יעול" המערכת המוכרת לא יציב אותנו על הדרך הנכונה. אין בכוננתנו להציע כאן מפת דרכים מפורטת. אנחנו סבורים שאין נוסחה אחת ולא צריכה להיות. מה שצריך הוא לשחרר את כוח היצירה האנושי כדי שיפעל בכיוון של תיקון. אמנות בינלאומיות מחייבות, החזרת הסוברניות לממשלות דמוקרטיות ושוק חופשי דמוקרטי, כפי שהוא אמור להיות, הם המנגנונים החברתיים היחידים הידועים לנו כיום שיכולים להוביל להתמודדות עם ההתחממות הגלובלית ועם העוני המייאש השורר ברוב חלקי העולם.

שוק חופשי משחרר כוחות יצירה ומאפשר לממש רבים מחלומותיהם של בני האדם. אך שוק "חופשי" אין פירושו מתן יד חופשית לבעלי ההון והכוח לעשות באוצרות הטבע ובמערכות הכלכלה כבשלהם. נהפוך הוא. המשבר הנוכחי מלמד כי קפיטליזם חסר גבולות הוא הגורם מספר אחת המונע מהשוק החופשי לפעול.

ה"שוק החופשי" לא היה חופשי

כדי ששוק יפעל צריכים להיות בו הרבה מאוד שחקנים שיכולים לפעול, לייצר, למכור ולקנות, וצריך שלשחקנים האלה תהיה גישה לידע. בנוסף, כדי שהכל יוכלו להשתתף בפעילות של השוק, אסור שמחיר הכניסה אליו יהיה גבוה. הכוח של השוק הוא ביכולתו לאזן את עצמו. לאזן בלי יד מכוונת בין הרצונות והצרכים של מיליוני השחקנים שלו.

כשל מובנה של השוק הוא היווצרותם של מעגלי הצלחה למצליחים. מי שכבר הצליח נהנה מסיכוי גדול יותר להצליח גם בסיבוב הבא. אם בדמוקרטיה לכל אדם יש קול אחד, בשוק לכל שקל יש קול אחד. ברגע שהרבה מאוד שקלים מצטברים בידיים מעטות, אותן ידיים מקבלות כוח חסר פרופורציה. אם לא מאזנים מגמה אינהרנטית זו, במהרה נוצר מצב שבו מי שמצליח בשוק אינו מי שיעיל, חדשני או יצירתי, אלא מי ששולט בשוק. מערכת כזאת אינה מותירה סיכוי הוגן לכל האחרים, ולמי שאין הון אין שום סיכוי שצרכיו והעדפותיו ימצאו מענה באמצעות השוק. זוהי הסיבה, לדוגמה, לכך שלמרות ההתקדמות העצומה ברפואה, לא מיוצרות די תרופות למחלות הנפוצות בעולם השלישי.

חברות דמוקרטיות יצרו מערכות איזונים ובלמים המווסתות את השוק ואמורות למנוע ריכוז מופרז של כוח

כלכלת מחסור

סין. משלמת את החשבון האמריקני צילום: רויטרס

לחצו כאן להגדיל הטקסט

ועושר (בהן מס הכנסה פרוגרסיבי, ביטוח לאומי, הממונה על ההגבלים העסקיים). אבל לא היה די במערכות ההגנה האלה כדי להתמודד עם העוצמה המתגברת של מעגלי ההצלחה למצליחים. בשלושים השנים האחרונות אנו עדים לתהליך של צמיחת חברות עצומות בשליטת אילי הון מעטים בזמן שרוב האוכלוסייה נותרת מאחור ואינה נהנית מפירות הצמיחה.

דבר דומה קורה וביתר שאת בתחרות בין המדינות. כיום אחוז אחד של אוכלוסיית העולם מחזיק בידיו 40 אחוז מהעושר העולמי בזמן שחצי מתושבי העולם - יותר משלושה מיליארד בני אדם - מחזיקים פחות מאחוז אחד מהעושר. פערים אלו נשמרים בין השאר באמצעות העובדה שהסחר בין המדינות נעשה במטבעות של המדינות העשירות, וכן באמצעות מחסומי סחר סלקטיביים. המדינות המובילות את המהלכים האלה הן מדינות דמוקרטיות, שפעילותן הכלכלית מונעת מרוב תושבי העולם להשפיע ולהשתתף בשוק. רוב תושבי מדינות העולם השלישי הם שחקנים פאסיביים, הסופגים את המהלומות ללא יכולת להגיב.

המשבר הפיננסי כמשבר של הדמוקרטיה

התחזקותם של מוקדי הכוח, של מעגלי ההצלחה השמורים לחבריהם בלבד, הביאה את המערכת הפיננסית העולמית כולה לקריסה.

הבסיס שהזין את צמיחת מעגלי ההצלחה למצליחים הוא העובדה שהכלכלה העולמית כולה מבוססת חוב. ההשקעות המתבצעות ברחבי העולם, כפי שהתבהר לכל אחד במשבר הנוכחי, התבססו על הלוואות ענקיות שניתנו על סמך נכסים קיימים ותחזיות צמיחה ורודות. רמת המינוף במערכת היא עצומה. כל עוד שומרים על יחס הולם בין הלוואות לביטחונות, מינוף הוא דבר מצוין. אלא שבכלכלה שכולה מבוססת חוב, כמעט כל הכסף שזורם בעורקיה של הכלכלה נוצר כתוצאה ממתן אשראי, ולכן מחיר הכסף אינו שווה לכל נפש, ותמיד נוצר מחסור באמצעים להחלפת סחורות ושירותים בפריפריה החברתית והגיאוגרפית.

אנשים עשירים, תאגידיים ומדינות עשירות קונים כסף זול, ואילו אנשים בעלי הכנסה ממוצעת, עסקים קטנים ומדינות עניות מקבלים הלוואות בתנאי נשך או שאינם מקבלים הלוואות כלל. ברור ששיטה זו מזינה את המעגלים של הצלחה למצליחים. ד"ר מוחמד ינוס, חתן פרס נובל לשלום ומי שיזם בהצלחה מרובה בנק הלוואות מזעריות בבנגלדש, מכנה זאת "מדיניות אפרטהייד עולמית". עניים צריכים לשלם הרבה יותר משאר בני האדם תמורת הזכות להשתמש בכסף. מעבר לחוסר הצדק שכרוך בכך, דרך זו גורמת לבזבז כוח יצירה אנושי.

האלכימיה של יצירת הכסף

הכסף ומנגנון יצירתו נתפשים בציבור כעניין טכני ונייטרלי מבחינה פוליטית, או כמעט "טבעי" כמו רוח או מים. לאמיתו של דבר, כסף הוא הסכם חברתי. ייתכנו דרכים רבות ליצירתו, ולכל דרך יש השלכות חברתיות אחרות. כיום הכסף בעולם נוצר ברובו המכריע על ידי הלוואות שנותנים הבנקים, או ניירות חוב שמנפיקים מדינות, תאגידיים וגופים אחרים.

לדוגמה: בבריטניה שטרות ומטבעות מהווים כשלושה אחוזים בלבד מהכסף המצוי במערכת, וזאת לעומת כחמישית מהכסף בתחילת שנות ה-60. חשוב להבין שהשטרות והמטבעות שהמדינה מנפיקה הם כסף חופשי מחוב, ואילו על כל שאר הכסף יש חוב שהמשתמשים (כולל המדינה) צריכים לשלם עליו ריבית. כלומר, המדינה ויתרה למעשה על זכותה לייצר כסף והפריטה את אספקת הכסף. המשמעות היא שכדי שהמדינה תוכל לבצע פעילויות לטובת הכלל – בניית מסילות ברזל, בתי ספר, בתי חולים וכדומה – עליה ללוות את הכסף. אבל המדינה אינה שחקן ככל השחקנים האחרים. אם יש במדינה כוח אדם פנוי וחומרי גלם, מדוע המדינה חייבת לשלם ריבית גבוהה על פעילות שהיא יוזמת לתועלת הציבור ולאפשר לבנקים או לתאגידיים להרוויח ממנה?

אין מדובר בתובנה חדשה. אבות הדמוקרטיה המודרנית הבינו היטב את הנקודה הזאת. כך למשל אמר תומס ג'פרסון: "אני מאמין בכל הרצינות שהמוסדות הבנקאיים מסוכנים (לחוסנה של הדמוקרטיה) יותר מצבאות האויב".

ביסוס ייצור רוב הכסף על חוב הופך את הכסף למשאב הנמצא במחסור אצל חלק גדול מהאוכלוסייה, ויוצר תהליך שבו כסף זורם אל כסף. אפילו מי שקצת הצליח לחלץ את עצמו מעוני משקיע את חסכונו בנבקים או בבורסה, וכך זורם לו הכסף מהפריפריה למרכז ומהחלשים בחברה לחזקים בה. הפרטת ייצור הכסף לבנקים אינה תהליך חדש. מה שהשתנה בשלושים השנה האחרונות הוא היחס בין כמות הכסף לנכסים הממשיים בעולם. למשל: גולדמן זקס, שנחשב לבנק סולידי, יצר מחויבות לטריליון דולר בהלוואות להשקעות על סמך הון עצמי של 43 מיליארד בלבד. כיום מעריכים כי שווי השוק העולמי גדול פי עשרה ממה שהעולם מייצר.

ריכוז של כל כך הרבה הון לא רק מאפשר ליחידים להיות בעלי השפעה עצומה על המערכת הפיננסית - הוא מאפשר לאותם יחידים לצבור גם כוח פוליטי ותקשורתי עצום. לדוגמה, מיזוגים והשתלטויות הביאו לכך שרוב הציבור האמריקני צופה בחדשות המתווכות על ידי חמישה תאגידיים גדולים בלבד.

בשנות ה-80 היו כ-50 תאגידיים כאלה. כוח פוליטי כזה מאפשר להשפיע על חקיקת החוקים ועל ההתנהלות של הרגולטורים. ככל שאנשים מסוימים צברו יותר השפעה, כך נעשתה המערכת אטומה יותר לביקורת. נוצרו מכשירים פיננסיים חדשים שאיפשרו לפזר את הסיכונים, למכור אותם לאחרים, להחביא אותם בתוך מכשירים אחרים, לסבך את השיטה כל כך, בלי דיון ציבורי, בלי שאפילו האנשים שהמציאו את המכשירים המתוחכמים הבינו את ההשפעה המערכתית של מעשיהם, ובלי שהרגולטורים הכירו את המערכת החדשה שנוצרה.

כך, למשל, סגן נשיא הבנק הפדרלי לשעבר אלן בלינדר, שהוא גם ד"ר לכלכלה, אמר שהבנתו את הכלים הללו צנועה, ואילו היה צריך לתמחר אותם לא היה מצליח בכך. תהליך זה מעניק יתרון ענקי לבעלי השליטה, מוחק כמעט את "דעת הקהל" ומקטין את כוחו של האזרח.

המגזר הפיננסי מתנתק מהכלכלה היצרנית

כמעט כל הכסף שעובר בכל יום מיד ליד בשוק המטבעות בעולם אינו מייצג כלל סחורות ושירותים. ליתר דיוק, רק כ-2 אחוזים מהכסף בעולם מייצגים סחורות ושירותים.

השילוב של ריכוז הון בידיים מעטות ושל משחקי "קזינו" בשערי מטבעות לאומיים מאפשר ליחידים להתעשר על חשבון מיליוני בני אדם שחיים בצד השני של הגלובוס. המקרה המפורסם ביותר היה בספטמבר 1992, כאשר ג'ורג סורוס הימר בסדר גודל של 10 מיליארד פאונד נגד הלירה השטרלינג (עסקת שורט). הוא אילץ את הבנק המרכזי הבריטי לפתח את המטבע, וגרף לכיסו 1.1 מיליארד פאונד. הבנקים המרכזיים חסרי אונים נגד התקפות כאלה, כי בגלל העלייה העצומה במסחר הספקולטיבי במטבעות, כמות הרזרבות של המטבעות בכל הבנקים המרכזיים קטנה מהכמות שעוברת מיד ליד ביום מסחר אחד.

מבחינת האדם הפשוט הבעיה היא שהמטבעות המשמשים ב"קזינו" העולמי הם המטבעות המשמשים לקניית הלחם והחלב במכולת. לכן, מי שנפגע מפירות או מהמיתון הגדול שעומד להתחיל בעקבות המשבר הנוכחי, הוא האדם הפשוט והכסף שחסך לעת זקנה ולהשכלה של ילדיו.

במשבר הנוכחי התחוויר עד כמה שגויות היו רבות מההערכות הפיננסיות, ודירוג האשראי של סוכנויות הדירוג הבינלאומיות התגלה ככלי ריק. כשאין כלים לדעת עד כמה מבוססת היכולת להחזיר הלוואה, אף אחד אינו מעוניין להמשיך להלוות. וכמו תמיד במצב של משבר, הכסף אוזל קודם במקומות שבהם הוא נדרש יותר, ולכן העניים והחלשים יהיו הראשונים להיפגע. הם הראשונים שתינעם מהם הגישה לכסף, הם ייאבדו את עבודתם, עסקים קטנים יפשטו את הרגל, הם לא יוכלו לקבל הלוואות בבנקים ולא יוכלו לחלץ את עצמם מהמשבר.

אבל אי אפשר לקיים לנצח מערכת שמייצרת את השחקנים היצרניים ביותר שלה, ומעבירה את מרכז הכובד לשחקני קזינו פיננסיים. בתי ההשקעות הפרטיים והתאגידים הגדולים השתלטו על חלקים הולכים וגדלים מהשוק ודחקו אל מחוץ למערכת רבבות עסקים יצרניים קטנים ובינוניים. הייצור הועבר למקומות הזולים ביותר, שאינם שומרים על זכויות העובדים ועל איכות הסביבה. גם עובדים במערב נאלצו להסכים לקיצוצים במשכורתיהם.

בארצות הברית, למשל, בין 2003 ל-2005 עלתה ההכנסה של המאיון העליון בקרוב ל-40 אחוז. הגידול לבדו בהכנסה של המאיון העליון היה גדול מסך כל ההכנסות של שני העשירונים העניים ביותר. זוהי פגיעה בוטה בקיומו של שוק חופשי ובדמוקרטיה.

בטיימס סקוור בניו-יורק יש שעון המציין מהו החוב הלאומי של ארצות הברית. השעון הוצב שם ב-1989 ואז עמד החוב על 2.7 טריליון דולר. בספטמבר 2008 נפל דבר. החוב הגיע ל-10 טריליון דולר ולא היו בשעון די ספרות לציון המספר החדש. הספרה 1 של ה-10 טריליון נדחקה אפוא למשבצת אחת עם סימן הדולר. עשרה טריליון דולר הם עשרת אלפים מיליארד דולר. מי מממן את חגיגת הצריכה האמריקנית? אותם סינים שמייצרים את המוצרים שהאמריקנים צורכים. הסיני הממוצע מרוויח כ-2,000 דולר בשנה וחוסך כרבע מאותה הכנסה. האמריקני הממוצע המרוויח בערך פי 20 ואינו חוסך כיום כלל, אלא נמצא בחוב (לפני 20 שנה הפריש האמריקני כ-7.5 אחוזים מהכנסתו לחיסכון).

הסינים מלווים כסף לאמריקנים. ממשלת סין מנצלת את עודף הסחר הגדול להשקיע באיגרות חוב שאותן מנפיקה ממשלת ארצות הברית אבל כל שיש לסינים הוא הבטחה על נייר לקבל סכום גדול יותר בעתיד. לארצות הברית יש יתרון אדיר, שכן הסחר העולמי נעשה במטבע שלה, וככל שערך הדולר פוחת כך החוב של ארצות הברית נשחק ובעלי החוב (ישראלים כסינים) יוצאים מופסדים.

הסרה של מנגנוני הבקרה

האם תוכניות ההצלה הנוכחיות יספיקו כדי לצאת מהמשבר? הלאמה חלקית של בנקים ושל גופים פיננסיים אחרים היא צעד הכרחי ליציאה מהמשבר. לעומת זאת קנייה של איגרות חוב "רעילות" והזרמת אשראי למערכת הפיננסית ולתאגידים הם צעדים שגויים. אסור להציל גופים פיננסיים ותאגידים רק משום שהם גדולים מכדי ליפול. להיפך, זוהי ההזדמנות לפצל את כל גופים שהתנפחו לממדים שאינם מאפשרים להם להיבחן במבחן השוק. כך יוחזרו גופים אלה לגודל שמאפשר בקרה של כוחות השוק ושל הממשלות.

ברור שתוך כדי תהליך זה נפגעות גם חברות יצרניות, והן עלולות לפשוט את הרגל. כמו כן נפגעים החסכונות ותוכניות הפנסיה של האזרחים הפשוטים, אנשים שהיו משוכנעים שהם מושקעים באופן סולידי וגילו להפתעתם שכספי הפנסיה שלהם שימשו למשחק בשווקים הפיננסיים. תפקידן של הממשלות הוא להבטיח שכספי משלם המסים המושקעים בהצלת קרנות הפנסיה ואיגרות החוב לא יגיעו למנהלי קרנות חסרי אחריות, אלא יזכו את הממשלה בחלק נכבד מהרווחים לאחר שיאפשרו יציאה מהמשבר וחזרה לשגשוג.

הכלי המרכזי שיש בידי ממשלה ליציאה מהמשבר הוא נקיטת מדיניות קיינסיאנית של השקעה בתשתיות. כיום, לאחר פרוץ המשבר, רבות הן הממשלות המכניות תוכניות ברוח זו. הרעיון הוא להשקיע בבניית כבישים, גשרים, בתי חולים, תחנות כוח וכדומה; דבר שייצור מקומות עבודה, יחזיר את כוח הקנייה לאזרחים, ואמור להוציא את המשק מהמיתון.

אבל לגישה הזאת יש בעיה - היא כרוכה בהגדלה של החוב הלאומי, וכפי שראינו כבר כיום החוב הזה גבוה ביותר. כלומר, מטילים על הצעירים את המטלה של החזר החוב. התקווה היא שההשקעה בתשתיות הציבוריות תגדיל את היצרנות של המשק ותקל על החזר החוב. שיטה זו הצליחה בניו דיל, שבסופו של דבר הוציא את ארצות הברית מהשפל הגדול, וגם הותיר את ארצות הברית עם מערכת מפוארת של תשתיות.

האם אפשר לחזור כיום על הצלחה זו? נראה כי מדינות רבות מעוניינות לנקוט מדיניות זו. ואולם מודל הפיתוח שהיה אפשרי במאה ה-20 אינו אפשרי במאה ה-21 והדבר נובע מההידרדרות המהירה במצב "נחלת הכלל" העולמית.

גזלת נחלת הכלל

לראשונה בתולדות האנושות הדור הקיים עני במשאבים ובשירותים של הטבע יותר מהדור שקדם לו. לא תיתכן צמיחה אינסופית בעולם שמשאביו סופיים, ואנחנו מקבלים לכך תזכורות יומיומיות מהמשבר הסביבתי העולמי, ובמיוחד מההשלכות של התחממות כדור הארץ.

חלק עצום מהעושר של המדינות העשירות בעולם נובע משימוש בהון טבעי שנוצר והצטבר במשך מיליוני שנות אבולוציה. בתוך תקופה קצרה הצלחנו לבזבז חלק ניכר מההון הזה. מחקר מקיף שנעשה לאחרונה בידי מאות חוקרים מכל רחבי העולם ומכונה "הערכת המילניום" מצא שיותר משני שלישים מהשירותים שהטבע תורם לאנושות מצויים בהידרדרות.

החלק היחסי של המדינות העשירות ביצירת פשיטת הרגל האקולוגית הזאת עולה בהרבה על חלקן באוכלוסיית העולם. לצורך המחשה: האמריקנים, שהם 4.5 אחוזים מאוכלוסיית העולם, מייצרים כרבע מגזי החממה. לראשונה בהיסטוריה של המין האנושי אנחנו חיים באוברדרפט אקולוגי, ומשמעות הדבר שאנו חיים על חשבון הדורות הבאים ועל חשבון העניים בני דורנו. אם מנסים להעניק ערך כספי לדברים שערכם לא יסולא בפז (כגון קליטה של גזי חממה על ידי יערות הגשם או שימור מגוון ביולוגי החיוני לשימור מרקם החיים עצמם), מגלים כי ה"חוב אקולוגי" שחבים תושבי המדינות העשירות לעולם המתפתח גדול כבר כיום בהרבה מסך החובות הפיננסיים של המדינות העניות.

כמעט לכל פעילות כלכלית יש עלות סביבתית שאינה מגולמת במחיר שאנחנו משלמים בשוק. השוק שואף למקסם דבר אחד, רווח כספי, ומכיוון שחלק גדול מההון הטבעי ניתן "חינם", נוצר תמריץ לנצל את הטבע ככל האפשר, אף מעבר לכושר התחדשותו, כדי ליצור רווח כספי פרטי. כך נוצר תמריץ כלכלי לפלוט גזי חממה מעבר ליכולת של הביוספרה לספוג את עודפיהם, לגדל מזון בלי לתמחר את עלות סחף האדמה, להרעיל מיני מאבקים בחומרי הדברה, לייצר מוצרים המכילים חומרים מסרטנים, ולייצר מחקי הורמונים בלי לבחון או לתמחר את השפעתם על הבריאות ועל המגוון הביולוגי.

חלק גדול מעושרו של העולם המערבי התבסס על הון טבעי שנאגר בתקופות קדומות – אם אלה פחם ונפט ואם אלה יערות ומגוון ביולוגי. חלק מההון הזה נוצל כדי ליצור תשתית טכנולוגית ותרבותית ענפה שכל העולם נהנה ממנה וחלקו בזבז על צרכנות ריקה. כיום אין במנגנון השוק החופשי הקפיטליסטי שום גורם שיעדיף את אופן השימוש הראשון על השני, או שיכוון את השוק לנצל את ההון הטבעי בקצב שמתאים לקצב התחדשותו שלו.

הסיפור של הרס נחלת הכלל, המתרחש בגלל פיתוח כלכלי פרטי וציבורי כאחד, הוא סיפור מוכר וידוע. הצד הפחות מוכר של הסיפור הוא שגם חלק גדול מה"טוב" שיוצר השוק מבוסס על עושר תרבותי שהצטבר בתקופות שבהן הכסף לא היה המדד היחיד לכל.

העובדה שיש עדיין אנשים שמוכנים לעבוד בתור מורים, רופאים, אחיות ועובדים סוציאליים למרות שהם לא מקבלים תגמול כספי הוגן על עבודתם נובעת מהחינוך של הדור הקודם, שהולך ועובר מהעולם.

המערכת הציבורית הקורסת, שאינה מתגמלת את עובדיה, מחזיקה מעמד בזכות אותם עובדים שתורמים מעל ומעבר בגלל אידיאליים וערכים שכמו נלקחו מעידן אחר. המערכת של השוק הקפיטליסטי, כפי שהיא מעוצבת היום, מקשה מאוד על אנשים חדורי אידיאליים למצוא דרך לממש את הערכים שלהם.

יש בעיה מבנית במערכת הכלכלית-חברתית-דמוקרטית שבנינו. הבעיה הזאת גורמת לחברה לייצר עוד ועוד דברים מיותרים ולא לייצר מספיק מהדברים שאנשים באמת רוצים וצריכים – כמו בתי ספר איכותיים וחוף ים נקי. קשה לנו לתעל את העושר שלנו לצרכים הציבוריים, ומצב זה קיים גם ברוב המדינות העשירות. התוצאה היא שבתי הספר, בתי החולים, הספריות, התיאטראות וגם שמורות הטבע נותרים עניים ונאלצים לחזר על הפתחים.

יצרנו מערכת שבה כל הוצאה ציבורית דורשת הוכחה לכך שהיא אכן נחוצה (רק הוצאות ביטחוניות נהנות מתמיכה כמעט אוטומטית), ואילו הוצאות פרטיות אינן זקוקות לכל הצדקה, וזאת למרות שברור שלהוצאות פרטיות יש מחיר חברתי וסביבתי (אפילו הציבור הרחב כבר הבין שכל נסיעה במכונית תורמת להחרפת משבר האקלימי), ואילו הוצאות ציבוריות תורמות גם לתועלת הפרטית (למשל, החינוך הטוב שמקבלת הילדה שלנו, או הטיפול המקצועי שמקבל הקרוב שלנו בבית חולים).

הרחבת הדמוקרטיה

מעגלי המשוב החיובי של הצלחה למצליחים הם שהביאו לקריסת המערכת הפיננסית הגלובלית. זה טיבם של מעגלי משוב חיובי. העוצמה של התגברות המעגל מסיבוב לסיבוב מובילה בהכרח לקריסת המערכת, אלא אם יש מנגנונים של משוב שלילי שמאזנים את ההתעצמות הזאת.

כפי שציינו קודם, מדינות דמוקרטיות יצרו מנגנונים מאזנים כאלה, אבל ברמה הגלובלית היו חסרים מנגנונים דמוקרטיים כאלה. יתר על כן, מוקדי ההון והכוח הפוליטי שנוצרו במערכת הגלובלית סרסו רבים מהמנגנונים הדמוקרטיים המאזנים בתוך מדינות. צכיון שכך, מה שנחנך היום הוא הרחבת הדמוקרטיה לזירה הבינלאומית והעמקתה בזירה הלאומית.

דמוקרטיזציה של ארגון הסחר העולמי, הסכמי סחר הוגנים, רפורמה בשוק המטבע העולמי, ובמיוחד הסכמים הוגנים לניהול נחלת הכלל העולמית (האטמוספירה, האוקיינוסים והמגוון הביולוגי) הם המפתח לתיקון המערכת. מגוון צריך להיות שם המשחק. הסכמה בינלאומית צריכה לייצר מצפן לאנושות ולא לקבוע דרך אחידה – כולנו חלק ממארג חיים משותף ותלויים בו לקיומנו, ומצפן זה חייב לשקף את העובדה הזאת. אנחנו זקוקים להסכם בינלאומי שיישר את מגרש המשחקים הכלכלי העולמי ויציל את נחלת הכלל העולמית.

בדצמבר 2009 יתקיים בקופנהגן כינוס של האו"ם, שיבקש לעצב אמנת האקלים במקום אמנת קיוטו העומדת לפקוע. החלטה חד-משמעית על מעבר מהיר לכלכלה "דלת פחמן" ועל יצירת מנגנון הוגן לתשלום עבור פליטות פחמן לאטמוספירה תיצור שוק אדיר לתשתיות ירוקות שיכול להוציא את העולם ממיתון, ובעת ובעונה אחת לייצר מנגנון של הזרמת כספים מהמרכז לפריפריה – מדינות העולם העשירות יצטרכו לשלם לעולם הרוב עבור השימוש באטמוספירה. כך ייווצר מנגנון חזק לאיזון מעגלי ההצלחה למצליחים ולהתמודדות עם משבר האקלים, וזאת כמובן בתנאי שההסכם החדש יהיה הוגן ודמוקרטי.

אך גם ברמת המדינה נדרשים שינויים רבים, וגם כאן העמקת הדמוקרטיה היא המפתח לתיקון. צריך ליצור את המנגנונים הדמוקרטיים שיאפשרו להבחין בין דברים שיש יתרון לתת לשוק לייצרם ובין דברים שיש יתרון לכך שהמדינה או החברה האזרחית ייצרו; וכך יאפשרו לחברה לתעל חלק מהעושר לייצור דברים שכיום מצויים במחסור, כגון אוויר נקי, רחובות ידידותיים לילדים, מקומות בילוי לזקנים ולנכים, פארקים, אמנות, ספריות ועוד.

כלכלה היא אמנות ההקצאה הנכונה. בכל ספר לימוד לכלכלה מוסבר שבכל פעילות יש לבצע חישובי עלות-תועלת כדי להגיע להכרעה הראויה בצורה שקולה שתאפשר לנו לשקלל את כל היתרונות והמחירים. היגד זה נשמע מובן מאליו, אבל אופן חשיבה זה קורא לנו להכפיף את ההיגיון של כלכלת מחסור על כל תחומי החיים – גם על תחומים שמתאים להם היגיון של כלכלת שפע. ברור שיש דברים רבים המצויים במחסור ויש תחרות עליהם, ולהם מתאימים חישובי עלות-תועלת (אם כי במקרים רבים קשה או בלתי אפשרי לכמת את ערכם של הדברים). אבל יש דברים שטבעם הוא השפע - ככל שיש מהם עוד, כך יש יותר לכולם.

קחו לדוגמה דבר החשוב לכל חברה – אמון. ככל שיש יותר יחסי אמון בחברה כך נוצר עוד אמון, והחברה נעשית בטוחה יותר ונעימה יותר. כל כך הרבה דברים שנעשים בתחום הציבורי והקהילתי תורמים ליחסי אמון ולביטחון, והניסיון לכפות את ההיגיון של השוק על תחומים אלו פוגע ביחסי האמון, יוצר ספירלה בכיוון הפוך מהרצוי ופוגע בסופו של דבר בביטחון שלנו כאזרחים. חישובי עלות-תועלת של הוצאות ציבוריות אינם מסוגלים לשקף את התועלת בספירלה החיובית של יצירת יחסי אמון ומתעלמים מהתוצאות של השחיקה ביחסי האנוש.

עוד דבר שטבעו הוא השפע הוא הידע והחוכמה – ידע גדל על ידי כך שיותר ויותר אנשים חולקים אותו ומפתחים אותו. גידור הידע באמצעות הרחבת זכויות הקניין הרחני מכפיף את יצירת הידע להיגיון של כלכלת המחסור – ופוגע במרחב היצירה האנושי. משום כך אנו סבורים כי דמוקרטיזציה של מנגנון השוק החופשי ויצירה של דמוקרטיה כלכלית ומגוון רחב של עסקים חברתיים הם המפתח לרוב החוליים הנוכחיים של השיטה, שהפכה ממשרתם של בני האדם לאדונם.

ליה אטינגר היא ביולוגית ויועצת אקדמית במרכז השל. אמי אטינגר הוא חוקר העוסק במזון וחקלאות בת-קיימא במרכז השל. המאמר מתפרסם ב"ארץ אחרת", גיליון 49